

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİNİN

**ELMİ
MƏCMUƏSİ**

№ 16 • DEKABR (ARALIK) 2011

**ƏHMƏD AĞAOĞLU VƏ DİNİ MAARİFÇİLİK
(VƏTƏN TARİXİ: 07.00.02)**

Əli FƏRHADOV

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin elmi işçisi

al304f@yahoo.com

050 456-62-20

Açar sözlər: Əhməd Ağaoğlu, islam, maarif, “Difai”

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda elm və aydınlanma cərəyanının inkişaf etdiyi bir dövrdür. Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846), Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Əhməd Ağaoğlu (1869-1939), Əli bəy Hüseynzadə (1864-1940) və başqalarının yaradıcılığı bu dövrə təsadüf edir. Adı çəkilən ziyalılar və onların davamçıları Azərbaycanın sosial-iqtisadi geriliyinin səbəblərini araşdırır, azərbaycanlıların inkişaf etmiş mütərəqqi millətlər sırasına qoşulması üçün müxtəlif çıxış yolları axtarırdılar.

M.F.Axundovun da daxil olduğu bir çox maarifçi ziyalılar milli problemlərin səbəblərini həm də dini mövhumatçılıqda görürdülər. Məsələn, Səmədbəy Mehmandarov (1855-1931), Məmmədəğa Şahtaxtinski (1846-1931) kimi ziyalılar "dini" mövhumatın müsəlman Şərqiində despotizmin mənəvi dayacağı olduğunu, əqiddə azadlığını təqib etdiyini, siyasi, iqtisadi, mədəni yaradıcılıqda çəkişmələrə şərait yaratdığını göstərir, müsəlman xalqlarının sosial-iqtisadi və mədəni geriliyinin səbəblərini islam kəlamlarının cahil və tamahkar ruhanilər tərəfindən yanlış şərh edilməsi, bir çox müsəlman ruhanilərinin cahilliyi və əsas vəzifələrini yaddan çıxarması ilə izah edirdilər. Bu kimi ziyalılar dini xurafatın, təriqətçiliyin və məzhəbçiliyin tənqidi ilə çıxış edərək onları qızışdıran və yayanlara qarşı qəti tədbirlər görməyi tələb edirdilər. Onlar o dövrdə avam kütlə arasında geniş yayılmış müsəlman mövhumat və xurafatının mənə və məqsədini öz məqalələrində açıb göstərirdilər [5, s.350-351]. Bir çox görkəmli din xadimləri - Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər əl-Bakuvi (1853-1938), Axund Mirzə Əbu Turab Axundzadə (1817-1910) və b. eyni dini maarifçi ideyaları dəstəkləyir, Azərbaycanın xilas yolunu nə

kapitalizmdə, nə də sosializmdə, məhz islamın həqiqi köklərinə qayıtmasında görüldülər. Bu kimi islamçı ziyalıların arasında görkəmli islamşünas olan Əhməd Ağaoğlu (1863-1939) (1909-cu ildə İstanbula mühacirət edənə qədər Əhməd bəy Ağayev) kimi şəxslər də var idi. Ə. Ağaoğlu elmi ictimaiyyət arasında böyük nüfuz sahibi kimi hələ XIX əsrin sonlarından geniş şöhrət qazanmışdı. O, milli problemlərin səbəbini orta əsrlərin ilk dövrü üçün səciyyəvi olan islamı "azad" dərk etmək prinsipindən çəkinməkdə görür və "Quran"ı zamanın şərtlərinə görə yenidən təfsir etmənin vacibliyini də göstərməyə çalışırdı [5, s.351]. O, bununla sonuncu peyğəmbər olan Hz. Məhəmməd (ə.s.) (570-632) vasitəsilə göndərilən "Quran"ın zaman və məkanla məhdudlaşmadığını, Allahın vəhyinin zaman və məkan üstüliyünü, bütün dövrlərə xitab etdiyini, öz dövrünün elmi-mədəni inkişafına zidd olmadığını göstərmək istəyirdi. Bu mövzuda "Quran"ın öz ayələri bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir. "Quran" Hz. Məhəmmədin (ə.s.) sonuncu peyğəmbər olduğunu göstərərək [17, əl-Əhzab:40] özündən ibrət alınmasını, həyatda tətbiq edilməsini istəyir. Özünün ümumbəşəriliyini "Quran" belə izah edir: "(Ya Məhəmməd! Biz səni (təkcə öz qövminə deyil) bütün insanlara (möminlərə cənnətdə) müjdə verən, (kafirləri isə cəhənnəm əzabı ilə) qorxudan bir peyğəmbər göndərdik..." [17, Səba:28]; "Bu, (Allah tərəfindən nazil edilməsinə, haqdan gəlməsinə) heç bir şəkk-şübhə olmayan və müttəqilərə (Allahdan qorxanlara, pis əməllərdən çəkinənlərə) doğru yol göstərən kitabdır" [17, əl-Bəqərə:2]. Hz. Məhəmmədin (ə.s.) - "Allahın kitabı olan "Quran"da sizdən əvvəlkilərin qissələri, sizdən sonrakıların xəbərləri, öz aranızda olanların hökmləri vardır... Ona çağıran doğru yola çağırmış olar" [22, s.384-385] hədisi də islamın ilahi bir həyat nizamı olduğunu, "Quran"ın ehtiva etdiyi hökmlərin insanı dünyəvi və ilahi xoşbəxtliyə götürəcək prinsiplər olduğunu göstərir. "Quran"ın göstərdiyi yoldan gedə bilmənin ən önəmli şərti onu doğru oxuyub ruhunu anlamaqdır. "Quran"ı anlamadan yaşamaq və ya yaşamadan oxumaq, hər ikisi də "Quran"a hörmətsizlikdir. Ə. Ağaoğlu da səmimi bir müsəlman olaraq bu prinsiplərə işarə edirdi.

Şuşada ilahiyatçı bir ailə mühitində böyüyən Ə. Ağaoğlu [1, s.5] ilk öncə ərəbcə təhsil almış, daha sonra isə Şuşadakı rus məktəbində və Şuşa gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdi [3]. 1888-ci ildə Sorbonna universiteti yanındakı Paris Hüquq Məktəbinin tələbəsi olan Ağaoğlu eyni zamanda Praktik Ali Tədqiqatlar Məktəbində, Şərq Dilləri Məktəbində ərəb, fars və türk dilləri ilə, şərq və islam tarixi ilə də məşğul olmuşdu.

Parisdə Ə. Ağaoğlunun həyatında mühüm və yaddaqalan bir hadisə baş verir. O, burada islam birliyi ideyasının təşəbbüskarı və qızğın tərəfdarı Cəmaləddin Əfqanı

ilə tanış olur. Ə. Ağaoğlu özü bu barədə belə yazırdı: “İslam aləminin mütəfəkkirlərindən Cəmaləddin Əfqani Parisdə olarkən mənim sadə evimi başqalarının zəngin saraylarından üstün tutmuşdu və həftələrlə bir yerdə qalmışdıq” [1, s.7].

Ağaoğlu üzərində böyük təsir yaradan C. Əfqani (1838-1897) bu dövrdə islam dünyasının ən maraqlı şəxsiyyətlərindən biri idi. Bu böyük mütəfəkkirin məqsədi müsəlman ölkələrini avropalıların istismarından hər hansı bir yolla da olsa xilas etmək və onları “ittihadi-islam” (islam birliyi) bayrağı altında vahid bir islam dövlətində birləşdirərək Avropaya qarşı mübarizə aparmaq idi [21, s.5-316]. Əfqani “ittihadi-islam”ın reallaşması üçün ilk öncə hər bir islam ölkəsinin milli azadlıq hərəkatını şərt saymışdı, daha sonra bu müstəqil dövlətlər bir islam dövlətində birləşməli idilər. Bu mənada Əfqanini islam ölkələrindəki millətçi hərəkatların da ideya rəhbəri sayı bilərik [15, s.43-44]. Əfqaninin bu ideyaları məşhur türkcü mütəfəkkir Ziya Göyölpa (1876-1924) da təsir etmiş, o da vahid islam dövləti qurulana qədər, hər bir islam ölkəsinin müstəqil dövlət qurmasını vacib saymışdır [15, s.45-46].

“Panislamizm”in əvəzinə “pantürkizm” cərəyanına öncəlik verilməsinə daha sonrakı tarixi proseslər də haqq qazandırdı. Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidin hakimiyyəti (1876-1909) dövründə bütün müsəlmanları bir duyğu içində, vahid bir dövlət ətrafında birləşdirməyə xidmət edən hakim “ittihadi-islam” (“panislamizm”) siyasəti onun “İttihad və Tərəqqi” partiyası tərəfindən hakimiyyətdən salınmasından sonra zəifləməyə başladı. “Panislamizm”lə birlikdə osmanlıçılıq (Osmanlı adı altında bütün etnik qrupları bir millət içində əritmək-Ə.F.) da eyni dərəcədə müdafiə edən hakimiyyətdəki “İttihad və Tərəqqi” partiyasının bu siyasəti türk olmayan Osmanlı vətəndaşları tərəfindən qəbul edilmədi. Bütün Osmanlı vətəndaşlarını din, millət fərqi baxmadan osmanlı adı altında birləşdirmə siyasətinin iflası xristian və türk olmayan müsəlmanların müstəqillik mübarizəsi ilə gücləndi. “İttihad və Tərəqqi” partiyasının əsas rəhbərlərindən biri olan Tələt paşa (1874-1921) 1910-cu ildə etdiyi bir çıxışında osmanlıçılıq siyasətinin iflasını belə göstərirdi: “Şəriət, bütün keçmiş tariximiz, yüz minlərlə müsəlmanın duyğuları və hətta osmanlılaşmağa qarşı inadla müqavimət edən kafirlərin duyğuları həqiqi bərabərliyin qurulmasına maneədir [18, s.217-218]. Osmanlıçılığın iflasından sonra “panislamizm” də süqut etməyə başladı. Osmanlı tabeliyində olan ərəb vilayətlərində Qərb dövlətlərinin yardımı ilə Osmanlı hakimiyyətinə qarşı güclənən üsyanlar, ərəb millətçiliyi hərəkatının genişlənməsi, türk olmayan müsəlmanların, xüsusilə müsəlman albanların Osmanlıya qarşı müstəqillik mübarizəsində xristian albanlara yardım etməsi o dövrdə

“panislamizm”i reallıqdan çıxartdı. Bu səbəbdən Osmanlı hökumətini idarə edən “İttihad və Tərəqqi” partiyası da rəsmi “panislamizm” siyasətindən tamamilə imtina edib “pantürkizm”ə yönəldi [15, s.27-28]. Bu hadisələr C. Əfqaninin irəli sürdüyü milli azadlıq ideyasının haqlı olduğunu sübut etdi.

Milli azadlıq üçün isə müsəlmanları mövhumatdan, qəflət yuxusundan oyandırmaq, onlara həqiqi islam mədəniyyətinin yolunu göstərmək lazım idi. İslami düşüncədə islahatçılıq və “Quran”a dönüş ideyasının tərəfdarı olan C. Əfqani fəlsəfə və elmi fənlərin dərs proqramlarına salınması, təhsil və siyasi reformların edilməsi üçün bir çox təşəbbüslər irəli sürürdü. Əfqaninin məqsədi bu reformlar sayəsində islam dünyasını Qərb qarşısında güclü etmək idi. Əfqani islamla dünyəvi elmin arasında heç bir fərqin olmadığı fikrini də müdafiə edirdi [21, s.301]. Belə bir şəxsiyyətlə tanışlıq Ə. Ağaoğluda böyük həyəcan yaratmış, onun elmi yaradıcılığının inkişafına, düşüncəsinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdi [1, s.322].

Paris mətbuatında islam, təsəvvüf fəlsəfəsi və ədəbiyyat mövzularında məqalələr yazan Ə. Ağaoğlu 1892-ci ildə Londonda, şərqşünasların X beynəlxalq konqresində “Şiə məzhəbinin təməlləri” adlı məruzə ilə də iştirak etmişdi [1, s.5]. Altı ilə yaxın davam edən Paris həyatından sonra Ə. Ağaoğlu 1894-cü ilin əvvəllərində İstanbul üzərindən vətənə qayıdır. Ömrünün üç ilini Şuşada keçirən Ə. Ağaoğlu hər vasitə ilə həmvətənlərinin milli şüurunu, vətənpərvərlik duyğularını canlandırmağa çalışır. Mütərəqqi, maarifçi ideyaları Azərbaycanda tətbiq etməyə çalışır, islam mədəniyyətini təbliğ edirdi. Qohumu Y.V. Çəmənəminlinin dediyi kimi “Əhməd bəy islam və türk tarixinə hər kəsdən artıq vaqif idi...” [1, s.7].

1875-1877-ci illərdə Bakıda çap olunan ilk milli mətbuat orqanının – “Əkinçi” qəzetinin nəşri dayandırılmışdı. Bu tarixdən sonra Azərbaycanda çar hökuməti milli dildə qəzet nəşrinə icazə vermədiyi üçün ana dildə mətbuat ancaq Tiflisdə fəaliyyət göstərirdi. Tiflisdə 1879-1880-ci illərdə nəşr olunan “Ziya” qəzeti 1880-1884-cü illərdə “Ziyayi-Qafqaz” adı ilə öz nəşrinə davam etmişdi. 1880-1891-ci illər arasında Tiflisdə “Kəşkül” qəzeti [5, s.337-338], 1903-1905-ci illərdə isə “Şərqi-Rus” qəzeti fəaliyyət göstərə bilmişdi [6, s.228-229]. Azərbaycanda ana dilində qəzet nəşr etdirmək istəyən Ə. Ağaoğlu isə Bakıya köçüb burada ana dilində qəzet çıxarmaq fikrində idi. Lakin onun “Məşriq” adlı qəzeti nəşr etmək üçün hökumətə etdiyi müraciət rədd edildi. Hökumətin cavab məktubunda belə deyilirdi: "Azərbaycan dilində qəzet və jurnalların nəşri tamamilə arzu edilməzdir". Belə bir cavabın verilməsinin bir səbəbi də Ə. Ağaoğlunun “panislamist” və “pantürkist” (müsəlman və türk xalqlarını bir dövlətdə birləşdirmək istəyən-Ə.F.) sayılması idi [4, s.40]. Lakin bu rədd cavabı Ə. Ağaoğlunun Azərbaycanın mərkəzinə çevrilən Bakıya

köçmək fikrinə təsir etmədi. Həm də o, məşhur Bakı milyonçusu və mesenat H. Z. Tağıyevdən “Kaspi”də əməkdaşlıq barəsində təklif aldı. Tağıyev millətin maraqlarını qorumaq üçün mətbuatın əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü və 1881-ci ildən Bakıda rus dilində çıxan “Kaspi” qəzetini mətbəəsi ilə birlikdə satın alaraq milli ziyalıların ixtiyarına vermişdi. Tezliklə “Müsəlman “Kaspi”si” kimi məşhurlaşan bu nəşrin səhifələrində Azərbaycan gerçəkliyi ilə bağlı məsələlər daha önəmli yer tutmağa başladı. 1897-ci ildə Bakıya köçən Ə. Ağaoğlu Ə. Hüseynzadə və Ə. Topçubaşovla birlikdə “Kaspi”nin əsas müəlliflərindən biri kimi fəaliyyətini davam etdirir. Azərbaycanda milli-dini ideologiyanın əsaslarını proqram və tələblər şəklində işləyib hazırlamaqda Ə. Ağaoğlu adı çəkilən ziyalılar ilə birlikdə iştirak edir. Onlar “Kaspi” qəzetində müsəlmanların siyasi hüquqsuzluğundan, ictimai-siyasi və mədəni-maarifçilik fəaliyyətlərinin məhdudlaşdırılmasından söz açır, millətin oyanmasına, maarifin yayılmasına, xeyriyyəçilik cəmiyyətlərinin yaradılmasına çalışırdılar. Bununla yanaşı, onların məqalələrində, milli mənsubiyətindən asılı olmayaraq, bütün müsəlman və türk xalqlarının mənafə birliyi ideyası nəzərə çarpırdı. Onların fikrincə, islam "...müsəlmanların həyatında ən keçilməz, ən fəal element rolunu oynayır. Müsəlmanlar ya məhv olub yer üzündən silinməli, ya da din vastəsilə sağlamlaşmalıdırlar" [6, s.110]. 1901-1903-cü illərdə qəzetin demək olar ki, hər sayında Ə. Ağaoğlu islam birliyi və müsəlman xalqların ictimai tərəqqisi ideyasının qızgın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Ə. Ağaoğlu islamşünaslıq elminin siyasi, ideoloji, etnik, iqtisadi, hüquqi-fəlsəfi cəhətlərinə toxunaraq, mənəvi və ictimai mahiyyətini açır və ictimai inkişafı, müsəlman dünyasındakı problemlərin həllini islamda görür, islamın hər hansı bir millətin inkişafına səbəb olacağını irəli sürürdü [6, s.245]. Ə. Ağaoğlu eyni zamanda xeyriyyəçilik məsələlərində də yaxından iştirak edir, imkanlı adamları xalqın yardımına, elm və mədəniyyətin inkişafına köməyə çağırırdı.

Ə. Ağaoğlu “Kaspi”dəki fəaliyyəti dövründə Qafqaz Sensura Komitəsindən “müsəlman mətbuatına” nəzarət edən erməni əsilli Qaraxanov və Kişmişev kimi senzorların fəaliyyəti nəticəsində Qafqaz canişininə göndərilən məxfi məlumatlarda azərbaycanlı yazar və jurnalistlər arasında “panislamizm”in və “pantürkizm”in ən qatı tərəfdarı kimi təqdim edilirdi [1, s.9-10].

Ə. Ağaoğlunun islam aləminin gələcəyi ilə bağlı əndişələri başa düşülən idi. O, müsəlman dünyasını bürüyən problemlərin həqiqi islama qayıdışla düzələcəyinə ümid edən digər Azərbaycan ziyalıları kimi islam dünyasındakı milli oyanışı böyük həyəcanla izləyirdi. 1904-cü ildə “Kaspi” mətbəəsində onun “İslam və axund” adlı sərt polemik ruhda yazılmış kitabçası çap olunmuşdu. Müəllif kitabçanın əvvəlində

Hacı Zeynalabdin Tağıyevə ünvanlanmış müraciətini yazmışdır. Müraciətdə islam dünyasının vaxtilə yetişdirdiyi İbn Sina (980-1037), İbn Rüşd (1126-1198), İbn Xəldun (1332-1406) kimi bir çox islam mütəfəkkirinin Avropa və dünya fəlsəfəsinə bəxş etdiyi töhfələr, onların dünya mədəniyyətində oynadığı böyük rol və bunun islam mədəniyyətindən qaynaqlandığı qeyd olunur, lakin islamın o şanlı dövrünün ruhanilərin əksəriyyətinin günahı səbəbindən arxada qaldığı göstərilirdi. Ağaoğlu belə deyirdi: “...Cənab Hacı! ...əgər islamın tarixinə dürtüst diqqət olunsa, olur ki, hər zamanda islamın ... tərəqqi və tənəzzülü ruhaniyyə adlanan cəmətin halətinə bağlı olub... Lakin bir zamandan bəri öz keçmişlərini yaddan çıxarıb haman ülum və islamın tərəqqisinə səbəb olan ruhaniyyə cəməti ... dəryayi-cəhalətdə məğrur olub müsəlmanların tənəzzülünə səbəb olublar. ...Lazımdır ki, bizim ruhanilərimiz də daireyi-tərəqqiyə sövq olsunlar və bu da mümkündür iki vəsilə ilə: əvvəlinci məxsusi ruhaniyyə məktəbi ki, bunun da vücuda gəlməyini cəmi müsəlman milləti sizdən gözləyir. İkinci, ruhaniyyə cəmətinin qüsuratını sidq-dil ilə və hüsni-niyyət ilə bəyan etməkdir...” [1, s.355-356]. Bu ifadələrdən görünür ki, Ə. Ağaoğlu islam cəmiyyətindəki problemlərin həllini təhsil sistemindəki islahatlarda və din xadimlərinin özünü islah etməkdə görürdü.

“İslam və axund” əsərində müəllif axund obrazı ilə islam və hatifülqeyb (qeybdən gələn vicdan səsi) obrazlarını qarşılaşdırır. Əsərdə islam və hatifülqeyb obrazı həqiqi islam düşüncəsini, axund obrazı isə xalqı öz mənfəətinə qurban verən ikiüzlü din xadimini təmsil edir. Əsərin diqqətəlayiq əhəmiyyəti islam və hatifülqeyb obrazlarının axund obrazına yönəltdiyi tənqidlərdir. Müəllif islam obrazının dili ilə axunda belə deyir: “Sən mənim xadimimsən? ...Sən deyilsənmi məni bu halətə salan? Sən deyilsənmi mənim bədən və ruhumu zayə edən?” [1, s.35]. İslam cəmiyyətinin keçmiş xoş günlərini, keçmiş alimlərini həsrətlə yad edən hatifülqeybə etiraz edən axunda islam obrazının dili ilə müəllif qəzəblə belə deyir: “Bu əvaxirdə bu firqələri kim ayırdı? Firəng, nemsə, nəsrani gəldi ayırdı və ya siz axundlarmı?” Hatifülqeyb də eyni şəkildə belə deyir: “ Bir millətdə də yüzlərlə firqə olurmu? ... Belə millətdə ittihad, tərəqqi və intişari-ülum və ədəb olurmu? Bu təriq və şöbələr bir-birinə lən və küfr oxuyurlar və hər birisi qalanlarını həqiqətdən uzaq bilirlər” [1, s.36]. Müəllif axundun öz dili ilə bu bələlərin səbəbinin ikiüzlü din xadimləri və onların uydurduğu hədislər olduğunu qeyd edir. Müəllif islam obrazının dili ilə belə deyir: “Quran imdi modda deyil. Modda hədis və rəvayətdir. Bizim sözlərimiz və dediklərimiz hamısı hədis və rəvayətə mənbutdur. Şimdi Quranı artıq o qədər oxuyan yoxdur və ona o qədər etina olunmur” [1, s.37].

Ə.Ağaoğlu ərəb dilini anlamayan bəzi millətlərin dilində “Quran”ın tərcümə edilməsini nümunə göstərərək Azərbaycan türkcəsinə də “Quran”ın tərcümə edilməsini və xalqın onu öz dilində oxumasını şərt saymışdır. Ağaoğlu bu mövzuda belə deyir: “... bu günə şəbədəbaz, firiftəkar, müridsaz axundlar nə üçün nəf edir ki, Quran modda olsun? Allah kəlamını hədis və rəvayət kimi dəllək ülgücü edib xalqın başını qırmaq olmaz. Odur ki, belə axundlar Quranı rəvnəqdən salıb camaatı cürbəcür vəsilələr ilə ondan uzaq edirlər. O cümlədən deyirlər ki, guya Quranı qeyri dilə tərcümə etmək olmaz... Pəs, cənab axund, bu şərtlərdən məqsədi-əslə xalqı Qurandan uzaqlaşdırıb, cəhalətdə saxlayıb dinə rəxnə salmaqdır...” [1, s.37-38].

Çox maraqlıdır ki, Ə. Ağaoğlu kimi ziyalıların bu kimi fikirləri mütərəqqi ruhani xadimləri arasında da qəbul edilirdi və Bakı quberniyası qazısı Mir Məhəmməd Kərim əl-Bakuvinin müəllifi olduğu “Kəşfül-həqayiq” (“Həqiqətlərin kəşfi”) adlı üç cildlik azərbaycanca “Quran” təfsirinin 1904-cü ildə görkəmli mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yardımı ilə Tiflisdə, Kaspi mətbəəsində nəşr edilməsi azərbaycanlıların maariflənməsində önəmli rol oynadı. “Quran”ın ərəbcədən başqa dillərə tərcüməsini günah sayan saxta din xadimlərinə cavab verən əl-Bakuvini belə deyirdi: “... Qurani-şərif cəmi yer üzündə olan tayfalara Allahu-Təala tərəfindən rəsul olmaq cəhətinə lazım düşübdür, bəzi məruf olan lisanlara təfsir və tərcümə olunsun. Tainki o lisanın əhli onda məxzun olan hikmət və moizələrdən faydabərdar olsunlar” [8, s.205]. Ərəb, fars və Osmanlı türkcəsindəki təfsirlərin azərbaycanlılar üçün faydasızlığını izah edən əl-Bakuvini belə deyirdi: “...qeyri lisanların bəzilərində də əgərçi təfsirlər yazılıbsa da onlardan bir faydəyi-mühimmə hasil olmayır. ...bizim Azərbaycan türk dilində təkəllüm edənələr onlardan mənfəətbərdar ola bilməyirlər” [7, Müqəddimə].

Ə.Ağaoğlu “İslam və axund” əsərində islam obrazının dili ilə axundun timsalında bütün saxta din xadimlərinin ikiüzlülüyünü göstərirdi. “Quran”ı oxuyub ona əməl etdiyini iddia edən axunda müəllif islam və hatifülqeyb obrazlarının dili ilə belə cavab verir: Oxuyursunuz, lakin əməl etməyirsiniz. ...məsələn, siz və ya sizin müridlər heş təkəkkür etməsiniz ki, ruhi-islam nədən ibarətdir? ... Ruh hara? Axund hara? Axundlara plov, aş, çay və arvad söhbəti et!” [1, s.40-41].

“Şəriət zahirə hökm edər. Bizim batin və qəlb ilə işimiz yoxdur” deyən axunda müəllif islam obrazının dili ilə dinin əxlaq anlayışını izah edir:

- “Odur ki, ruhi-islamdan xəbəriniz yoxdur. ... Bir ibadət ki, onda qəlbi-insan mülayim olmaya, insanı pis işlərdən uzaq etməyə, - ona itaət və ibadət deyilməz, ona riyakarlıq və zahirpərəstlik deyirlər. ... hamı hamıya yalan deyib, hamı hamını

aldadır. ...“Bütün möminlər qardaşdır” kəlami-şərifini ortadan götürüldü... Müsəlmanlar o qədər əxlaq cəhətdən tənəzzül ediblər ki,... Nəzibillah, bu günə adamlar Allahı və onun peyğəmbərini aldadırlar. Və siz axundlar bu günə şeyləri nəinki görürsünüz, hətta hiyleyi-şəri namı ilə halal çıxarırsınız. Və bundan sonra da iddia edirsiniz ki, islam və şəriət xadimisiniz. ... Allahdan qorxunuz! ... Dövlətlilərə xoş gəlməkdən ötrü şəriəti paymal etməyin! ...” [1, s.42-44].

Daha sonra müəllif islam dünyasının hansı səbəblərdən zillət içində qalması məsələsini bu obrazların dili ilə müzakirə edir. İslam dünyasının geridə qalmasının səbəbini müsəlman camaatda görən axunda islam obrazı belə cavab verir: “Əfv ediniz, cənab axund! Çoban günahını sürünün üstünə ata bilməz. Hər nə qüsür sürüdə var isə, yəqin ki, ona səbəb çobandır” [1, s.46]. İkiüzlü din xadimlərinin ölü basdırmaqdan başqa müsəlmanlara heç bir xeyir vermədiyini göstərən müəllif hatifülqeyb və islam obrazlarının dili ilə belə deyir:

- “Bol plov yeyib və bol çay içib və yuxu yatıb və səkkiz arvad alıb dirilərə nə etmişiniz? Özünüz iqrar edirsiniz ki, cəməət əvam və cahildir. Hanı sizin həll etdiyiniz müşkülət və məsail? ... Siz bacarmadınız ki, surələri cəməət dilinə tərcümə edəydiniz ki, əqəllən biçarə müsəlmanlar öz namazlarının mənasına mültəfit olsunlar? ... Siz ancaq pul gətirənləri və mürid qayıranları və ad şöhrətləndirənləri qəbul etmişiniz, şəriət və əsil islam ilə işiniz yoxdur” [1, s.47]. Ə. Ağaoğlunun mövqeyi mütərəqqi din xadimlərinin fikirləri ilə də həmahəng idi. Məsələn, saxta din xadimlərini və onlara tabe olanları ifşa edən əl-Bakuvî belə deyirdi: “Bizim özümüzə müsəlman deməyimiz iftira və böhtandır, Qurandan, islamdan xaric bir işdir” [19, s.5].

Ə. Ağaoğlu öz dövründəki qadın problemlərinə də diqqət ayırmış, bu problemin kökünü “Quran”dan uzaqlaşmaqda görmüşdü. Onun 15 mart 1891-ci ildə Parisdə, “Nouvelle Revue” məcmuəsində nəşr olunmuş “İran qadını” [2] məqaləsində və 1901-cü ildə Bakıda rus dilində çap edilən “İslama görə və islamda qadın” adlı kitabında [23] islam cəmiyyətindəki geriliklərin səbəbi, bununla əlaqəli olaraq müsəlman qadınların cəmiyyətdəki rolu, onların hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı fikirləri izah edilmişdi. Bu gün də əksər islam ölkələri üçün aktualıq və əhəmiyyətini itirməyən bu əsər 1959-cu ildə İstanbulda türk dilində də nəşr edilmişdir [1, s.9].

Müəllif “İslama görə və islamda qadın” və “İran qadını” əsərlərində qadının əsarətdə qalmasının səbəblərini Hz. Məhəmməddə (ə.s.) və islam dinində axtaranlara cavab verirdi. Hz. Məhəmmədə (ə.s.) qədərki dövrdə onların hüquqsuz vəziyyətini misallarla göstərən Ağaoğlu belə deyirdi: “Məhəmməd peyğəmbərdən əvvəl ərəb qadınlarının hörməti, izzəti yox dərəcəsi idi; ailədə qız uşağının dünyaya gəlməsi bədbəxtlik sayılırdı; atalar vardı ki, öz çiçək körpələrini diri-diri torpağa gömməklə

və ya dəvələrin ayaqları altına atmaqla o “bədbəxtlik”dən yaxa qurtarmağa çalışırdılar; ərli qadının həyatı, azadlığı tamamilə ərinin kefinin tarazlığından asılı idi. Əri rəsmi şəkildə boşamadan istədiyi vaxt arvadının üstünə günü gətirərdi, çünki yaxşı bilirdi ki, valideynləri tərəfindən öz ailələrində vərsəlik hüququndan məhrum edilmiş övrətin dözməkdən başqa çarəsi yoxdur” [2]. Ağaoğlu isə bu mənfur adətləri qadağan edən Məhəmməd peyğəmbər (ə.s.) haqqında belə deyir: “Məhəmməd peyğəmbər qız uşağının doğulmasını ulu göylərin xüsusi xeyirxahlığı adlandırır, anaların ayaqlarının dəydiyi yeri cənnət hesab edirdi” [2].

Həqiqətən də “Quran” islamdan əvvəlki mənfur ərəb adətləri haqqında bizə bir çox nümunələr göstərir. Məsələn, qız uşaqlarını mələklər kimi dişi sayıb Allaha nisbət edən ərəb büt-pərəstlərinin [17, əz-Zuxruf:17] onların anadan olmasından hiddətlənib xəcalət çəkdiyini, çox vaxt körpə qızlarını diri-diri quma basdırdığını bizə xəbər verir [17, ən-Nəhl:58-59], islamdan əvvəl qadınlara valideynlərindən, ölənlərindən miras verilmir [17, ən-Nisa:8] özləri də mal kimi varislərin ixtiyarına verilirdi [17, ən-Nisa:19]. İslam dini isə qadınların hüququnu qoruyaraq, onlara mirasdan pay ayırmış [17, ən-Nisa:7], onun əşya kimi görülməsini, satılmasını qadağan etmiş [16, s.79], qadınlar haqqında xüsusi surə - “ən-Nisa” (“Qadın”) surəsi [17, s.65] göndərmişdir. Hz. Məhəmməd də qız övladlarını diri-diri basdıranlar şiddətlə qınamış [20, hədis:№1165], qızlarını layiqli şəkildə böyüdənləri cənnətlə müjdələmiş [20, hədis:№1753], “cənnət anaların ayağı altındadır” [11] buyurmuşdur.

İslamdakı çoxarvadlılıq məsələsini də izah edən Ağaoğlu bunu hələ islamdan əvvəlki adət-ənənələrlə izah edirdi. Ona görə, bu məsələni birdən-birə yox etmək mümkün deyildi. Lakin islam bu istiqamətdə müsbət addımlar atmış, kəbinlərin sayını dörd kəbinlə məhdudlaşdırmışdı. İslam ədalət prinsipini irəli sürərək ərini bütün xanımlarına qarşı eyni dərəcədə həm maddi, həm də mənəvi olaraq ədalətli olmasını şərt qoşmuşdu. Lakin “Quran” özü bu məsələni mümkünsüz sayaraq - “Siz hər nə qədər cəhd etsəniz də, heç vaxt arvadlar arasında ədalətlə rəftar etməyi bacarmazsınız” [17, Nisa:129] deyir, ədalətli olmağa əmin deyilsinizsə, tək bir qadınla evlənməyi əmr edirdi [17, ən-Nisa:3]. Lakin “Quran”ın zəruri hallarda – qadın xəstə, qısır olduğu halda, ya da savaq zamanlarında kişilərin azalması, qadınların evdə qalması kimi hallarda, əxlaqsızlığın yayılmaması üçün icazə verdiyi [16, s.76] bu məsələni müsəlmanların sui-istifadə etməsini qınayan Ağaoğlu göstərirdi ki, boğucu hərəmxana havası içində keçən tənəbəl və sırf heyvani həyat qadının inkişafına izin vermədiyindən cəmiyyətin tənəzzülünə yol açır. Əslində “Quran” poliqamiyaya (çoxnikahlılıq) icazə versə də, əslində bunu ədalət şərtinə bağlamaqla müsəlmanları

monoqamiyaya (təknikahlılıq) dəvət etmişdir və müsəlmanlar islamın ruhunu dərk edəndən sonra monoqamiya qələbə çalacaqdır. Bu isə, islamı və hz. Məhəmməd peyğəmbəri (ə.s.) qadın düşməni sayan bəzi mütəfəkkirlərin haqsız olduğunu göstərir, onlar ayrı-ayrı müsəlmanların qüsurlarını islam dininə bağlamamalıdır [23]. İslam dünyasında qadınların acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə tarixi şərtlərə bağlayan Ağaoğlu [5, s.218-219] islamın qadına mərhəmətlə yanaşdığını, ona ucaltıldığını, adi bir əyləncə vasitəsindən qüdrətli bir tərəqqi qarçısına çevirdiyini göstərirdi [2].

Ağaoğlunun bu mövzudakı fikirlərini ümumiləşdirilmiş halda belə ifadə etmək olar ki, müsəlmanların mənəvi, maddi, hətta siyasi tərəqqisinin həlli öncəliklə qadın məsələsinin həllinə bağlıdır. Qadın əsarəti islam aləminin ən həqiqi düşmənidir ki, onun müalicə olunmayan xəstəliyinin təsiri altında islam cəmiyyəti yavaş-yavaş məhv olur. Müsəlman qadını ancaq sərbəst və savadlı ana və həyat yoldaşı olduğu təqdirdə normal cəmiyyət formalaşa bilər [23]. Ağaoğlu islam düşüncəsində aparılacaq islahatlar və “Quran”a dönüş nəticəsində onun qızıl dövrü adlandırdığı ilk vaxtlardakı vəziyyətini alacağına inanırdı. Ə. Ağaoğlunun bu fikirləri əl-Bakuvi kimi mütərəqqi din xadimləri tərəfindən də müdafiə olunur, kişi və qadının islamda bərabər şəkildə məsul olduğu göstərilirdi [9, s.83].

Ə. Ağaoğlu Qərblə müqayisədə islam dünyasındakı problemlərin çoxluğunun səbəbini 1936-1939-cu illərdə Türkiyədə “Cumhuriyet” qəzetində “Ben neyim?” (“Mən kiməm?”) adı ilə nəşr olunmuş məqalələr silsiləsində belə izah edirdi: “Şərqdə bəzən bir şəxs milyonlar içində yaşadığı halda, ... xəstələri, acları, evsizləri düşünür, vecinə almır. Qərbdə isə belə deyil, zəifin yardımına getmək, güclünün və təcavüzkarın qarşısını kəsmək vətəndaşlıq vəzifəsi sayılır. Şərqdə isə hər kəs “Mənə nə? Nə işim qalır ki, gedib başımı bəlaya salım?” deyər dərhal öz qınına çəkilir” [1, s.54]. Müəllif bütün bu səbəblərdən Qərb cəmiyyətinin Şərq cəmiyyətindən üstün olduğunu göstərirdi. Qərbin öz inkişafını islam mədəniyyətindən aldığını qeyd edən Ağaoğlu müsəlmanların özünün islama yadlaşdığını, zülm, əxlaqsızlıq, saxtakarlıq, riyakarlıq, cəhalət içində batdığını göstərirdi ([1, s.330]. Qərbdə hakim olan “altruizm”lə (fədakarlıq) Şərqdə hakim olan eqoizmin səbəblərini göstərən Ağaoğlu belə deyirdi: Hər bir şərqidə altruizm instinktinin zəifləməsinə və eqoizmin coşqun qüvvə halını almasına bunlar səbəb olmuşdur: 1- Ailə və ailədə qadının vəziyyəti; 2- Məktəb və ədəbiyyatın təsiri; 3- Çox uzun sürən istibdadın təsiri [1, s.53]. Ə. Ağaoğlu müsəlmanların geridə qalmasının səbəbini cahil və saxta din xadimlərinin yanlış istiqamətləndirməsi nəticəsində müsəlmanların həqiqi islamdan uzaqlaşması ilə əlaqələndirirdi. O, 21 noyabr 1903-cü ildə “Kaspi” qəzetində nəşr olunan “Tərəqqiçilər, yaxud gənc türklər” məqaləsində Avropaya təhsil üçün göndərilən bir çox

müsəlman gəncin də hz. Məhəmmədin (ə.s.) “elm Çində də olsa qəbul edin” [7, Müqəddimə] hədisini, “Yaradan rəbbinin adı ilə oxu!” [17, əl-Ələq:1] kimi “Quran”ın müxtəlif ayələrini unudub, elm öyrənmək əvəzinə, Avropanın eys-ışrət, əyləncə dünyasına yönəldiyini, mənəvi pozğunluq və əxlaqsızlıqları mənimsədiyini qeyd edir, onların Avropanı yamsılamaqdan başqa vətənlərinə bir xeyir vermədiklərini göstərirdi [1, s.335].

Ə.Ağaoğlu bütün həyatını xalqının aydınlanmasına həsr etmiş bir şəxsiyyət olaraq maariflənmənin vacibliyi məsələsinə diqqəti cəlb edir, maarifsizliyi millətin cəhalət və nadanlığa düşər olmasının əsas səbəblərindən biri kimi göstərirdi. Çar Rusiyasının bu sahədə müsəlmanlara qarşı apardığı siyasəti qəbulolunmaz sayan Ə.Ağaoğlu "Müxtəsir övzi Rusiya" ("Rusiyadakı müxtəsər vəziyyət"; "Həyat" qəz., 7 və 12 iyun, 1905-ci il) məqaləsində belə yazırdı: "... Müsəlmanlar öz xahiş və qaidələrinə ... müvafiq kitabı-diniyyə çap və intişar etməkdə sərbəstdirlərmi?" [4, s.65].

Çox maraqlıdır ki, Avropada dünyəvi təhsil alan Ağaoğlu ilə yanaşı dövrün mütərəqqi ruhaniləri, xüsusən əl-Bakuvî də eyni fikirləri müdafiə edir, əsərlərində islam cəmiyyətindəki problemlərin səbəbini ilk öncə təhsildə görürdülər. Məsələn, əl-Bakuvî "Bizim cəhalət və rəzalətdən xilasımız ancaq Quran vasitəsilə mümkündür. Quran isə bizi elmə, mərifətə təşviq edir. Fəqət biz Qurana qulaq vermirik" [19, s.5] sözləri ilə müsəlmanlara qurtuluş yolunu göstərirdi.

1905-ci il inqilabı çar Rusiyasının ucqar vilayətlərində də öz əks-sədasını yaratdı. Çarizmin repressiya aparatının təzyiqlərinə baxmayaraq artıq milli və sosial oyanışın qarşısını almaq qeyri-mümkün idi. Eyni zamanda ermənilərin Azərbaycanda törətdikləri qatliamlar sistemli şəkildə almışdı. Buna görə də ana dildə informasiya və təbliğat vasitəsinə ciddi ehtiyac var idi. Belə bir şəraitdə Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu və Ə. Hüseynzadə H. Z. Tağıyevin maddi yardımı və nəşirliyi ilə 1905-ci ildə gündəlik "Həyat" qəzetinin nəşrinə icazə ala bildilər. "Həyat"ın nəşri ilə bağlı Ə. Ağaoğlunun həm populyarlığı, həm də problemləri qat-qat artdı. Rusdilli oxucular arasında yayılan "Kaspi" ilə müqayisədə ana dildə nəşr olunan "Həyat"ın auditoriyası daha geniş idi. Qəzet təkcə Qafqazda deyil, Rusiyanın türkdilli bütün bölgələrində, İran və Türkiyədə də yayılırdı. "Həyat" geniş coğrafi məkanda yaşayan türk və müsəlmanların milli oyanışı ilə eyni vaxtda meydana çıxmış və bu oyanışın davamlı prosesə çevrilməsində mühüm rol oynamışdı. Dini, milli mübarizədə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün ilk öncə milli proqram hazırlanmalı idi. "Həyat"ın ilk sayındakı proqram səciyyəli məqaləsində milli ideologiyasını islam qanunları əsasında qurmaq istəyən Ə.Ağaoğlu belə deyirdi: "Əgər biz irəliləmək və həyatı birliyə malik bir

millət olmaq istəyiriksə, hər şeydən öncə müsəlman olaraq qalmalıyıq. Bizim irəliləmək istəyimiz islam qanunlarına vabəstə olaraq əldə edilə bilər” [1, s.11].

Bu dövrün əsas problemlərindən biri də sünni-şiə ixtilafı idi. Həm hökumət qüvvələri bundan istifadə edərək, müsəlmanlar arasındakı ixtilafı qızıqdırır, onların birliyinə mane olur, həm də cahil və saxta din xadimləri özləri də bilmədən islam düşmənlərinin dəyirmanına su tökürdülər. İslam dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda müsəlmanların arasına ixtilaf toxumu səpənlərə, şiə, sünni adı altında islami bölənlərə, müsəlmanlar arasında parçalanma yaradanlara qarşı mübarizə aparan Ağaoğlu təriqətçiliyi, məzhəbçiliyi xalqın birliyinə əngəl, tənəzzül səbəbi sayır, xalqı islam bayrağı altında birləşməyə çağırırdı. Bu barədə “Həyat” qəzetində Ağaoğlu belə yazırdı: “... Bəzi fəsad və fitnəçilər çalışırlar ki, Qafqaz şiə və sünni müsəlmanlarının arasına ədavət salıb ortalarına cidal (savaşı) salsınlar. Biz deyirik ki, ... cümləmiz müsəlmanız. ... Viran və zəlil olmuş qardaşlar öz halətlərinin səbəbini ...haman nifaq və təfriqədə görüb bu nifaqı, bu təfriqəni qətiyyənlə dəf edib götürməyə səy edəcəklər!” [4, s.75].

“Həyat”a yönələn təzyiqlər gecikmədi. Erməni senzorlarının təhriki ilə nəşrin dayandırılması haqqında Qafqaz canişininə müraciətlər başladı. “Həyat” qatı islamçılıqda və müsəlman fanatizmində təqsirləndirilirdi. Ə. Ağaoğlunun “islamın təmizliyini qorumaq üçün çarizmə qarşı barışmaz mövqedə dayandığı, onun rus və erməni düşmənciliyi mövqeyindən çıxış etməsi xüsusilə qeyd edilirdi. Onu zərərsizləşdirmək üçün erməni-rus alyansı və onların azərbaycanlı tərəfdarları müxtəlif yollara baş vururdular [1, s.10].

“Həyat” qəzetinin redaksiyasından ayrılandan sonra müstəqil şəkildə “İrşad” qəzetini nəşr etdirən Ağaoğlu burada da dini maarifçiliyə və islahatçılığa diqqət edir, müsəlmanların arasındakı təriqət, məzhəb ixtilaflarını pisləyir, dini təfəkkürün vəhdəti ideyasına üstünlük verirdi. Qəzetdə islamın əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə diqqət yönəldilir, insan azadlığının bu dini dəyərlərlə eyniyyət təşkil etdiyi vurğulanır, müsəlman həmrəyliyinin vacibliyi qeyd olunurdu. Eyni zamanda məşhur Krım-tatar mütəfəkkiri, “Tərcüman” qəzetinin redaktoru İsmayıl bəy Qaspralının (1853-1914) bütün türk dünyasına xitab edən “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyası, Əli bəy Hüseynzadənin “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” ideyası Ağaoğlu tərəfindən “İrşad” qəzetində təbliğ edilir, milli ideologiya kimi qəbul edilirdi [4, s.72]. Bu ideya özündə islam əxlaqı və mənəviyyatını, müasir Qərbi elmi fəlsəfəsini və türk mədəniyyətini ehtiva edirdi.

C. Əfqaninin də irəli sürdüyü kimi ilk öncə milli azadlıq qayəsi ilə “pantürkizm” ideyasına doğru yönələn Ə. Ağaoğlu türk xalqlarının birliyi məsələsinə tez-tez

toxunur, bu birləşmənin reallaşması üçün yeganə müstəqil türk dövləti olan Osmanlı imperiyasından çox şey gözləyirdi [1, s.9]. Özünün türk olduğunu qeyd edən və bütün dünya türklərinə tərəqqi arzulayan Ağaoğlu [6, s.138] belə deyirdi: “Bu toplum (azərbaycanlılar – Ə.F.) yalnız dini bir toplum olmayıb, eyni zamanda etnik bir varlıqdır, Çünki bütün Rusiya müsəlmanları, kiçik bir istisna ilə böyük türk millətinə mənsubdurlar, vahid bir dildə danışırlar, eyni inancları paylaşırırlar [1, s.12]. Ağaoğlu daha sonralar 11 may 1921-ci ildə N.Nərimanova yazdığı məktubda da türklüyün bölünmə qəbul etmədiyini, dünya türklərinin Osmanlı türklərinin rəhbərliyi altında nıcat tapa biləcəyini və bu yolda xidmətin müqəddəs olduğunu ifadə edirdi [1, s.23].

Səmimi bir müsəlman və atəşli bir millətçi olan Ağaoğlu həm dini, həm də vətənpərvərlik duyğularının təsiri altında vətənin və xalqın mərəz qaldığı problemlərə səssiz qalmır, bu problemləri ən yüksək tribunallarda dilə gətirməkdən çəkinmirdi. İslam dinini təkcə ibadət və inanca məhdudlaşdırmayıb, həyatın bütün sahələrində müsəlmanları “Allahın nazil etdiyi ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, günahkardır” [17, əl-Maidə:47] ayəsi ilə xəbərdar edən “Quran”ın “(Ey müsəlmanlar!) İçərinizdə (insanları) yaxşılığa çağırın, xeyirli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun!” [17, Ali-İmran:104]; “Həqiqətən, Allah ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi... buyurar, ... pis işlər görməyi... isə qadağan edər” [17, ən-Nəhl:90] və bunun kimi bir çox ayələrinin hökmü ilə hərəkət edən Ağaoğlu çar Rusiyasının istismarçılıq siyasətinə qarşı bütün gücü ilə mübarizə aparırdı. Onun da iştirakı ilə 15 aprel 1905-ci ildə H.Z.Tağıyevin sarayında keçirilən müşavirədə ali hökumət idarələrinə petisiya – xahişnamə ilə müraciət etmək qərarı qəbul edildi. Bu petisiya Azərbaycandan çar hökumətinə təqdim olunan ilk proqram sənədi idi. Petisiya müəllifləri belə hesab edirdilər ki, Qafqazda "tam özünüidarə ideyası"nın həyata keçirilməsi bütün məhdudlaşdırıcı qanunların ləğvi, şəxsiyyət və mülkiyyətin toxunulmazlığı, vicdan, söz, mətbuat (rus və ana dillərində), yığıncaq, ittifaq azadlıqları, ana dilində ümumi icbari və pulsuz ibtidai təhsilin tətbiq edilməsi şəraitində mümkündür. Petisiya Azərbaycan xalqının milli özünüdərkinin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi və bütün milli qüvvələrin sıxlaşması və birləşməsi prosesində böyük rol oynadı. Sonralar bu sənəd digər inzibati idarələrə ünvanlanan müxtəlif müraciətlər, izahatlar üçün bir növ platforma, istinad nöqtəsi oldu [6, s.136-137]. Ə. Ağaoğlu "Müsəlmanların petisiyasına zəruri izahatlar" adlı məqaləsində bu haqda belə yazırdı: "...Deyəsən biz də, nəhayət ki, başa düşdük ki, həyat yuxu və mürgüdə deyil, enerjidedir, həyatın sorğularına, insan təbiətinin əqli və ənənəvi inkişafının tələblərinə qərəzsiz hazır olmaqdadır... Bu, müsəlmanların bütün xahişlərinin məhək da-

şıdır. Onlar uzun, əsrlik təcrübəyə əsasən bilirlər ki, unudulmaq, kənarı qoyulmaq nə deməkdir" [6, s.137-138].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı antaqonizmi inkişaf etmiş, dini və mədəni ziddiyyətlər çərçivəsindən çıxaraq mürəkkəb və coxsaxlı problemə çevrilmişdi. Çar imperiyası da həm xristianlıq cəhətdən [12, s.3-4], həm də öz işğalçılıq siyasəti naminə bu cür münaqişələri və erməniləri dəstəkləyirdi. [10, s.61]. Ə.Ağaoğlu 1905-ci ilin fevralında baş verən erməni fitnəkarlığı haqqında yazdığı "Bakı hadisələrinə dair" ("Sankt-Peterburqskie vedomosti" qəz., 21-22 aprel, 1905) məqaləsində çar hökumətini tənqid edərək belə yazırdı: "Heç kəsə sirr deyil ki, ... Qafqaz hakim dairələri erməniləri müdafiə edir və ruhlandırır... Müsəlmanlar isə böyük əksəriyyət təşkil etmələrinə baxmayaraq, hakim dairələrin inamsızlıq və şübhələri nəticəsində ətalət, zehni və iqtisadi yoxsulluq içərisində yaşamaqda davam edirlər" [1, s.341]. Çar hökumətini və erməni fitnəkarlığını qətiyyətlə tənqid edən Ə. Ağaoğlunun müddəalarına ermənilərin təsiri altında olan mətbuat təmsilçiləri tutarlı cavab verməkdə aciz qalırdılar [13, s.10].

1905-1906-cı illərdə ermənilərin Qafqazda törətdikləri qanlı qarşıdurmalar zamanı meydana çıxan münaqişələri nizama salmaq məqsədilə Tiflisə, Qafqaz canişini İ.İ.Vorontsov-Daşkovun yanına göndərilmiş 9 nəfərlik nümayəndə heyətinin üzvü və Azərbaycan tərəfinin əsas ittihamçısı Ə.Ağaoğlu olmuşdur. 1906-cı ilin fevralın 20-28-i arası canişinin sədrliyi ilə keçirilən erməni-müsəlman sülh danışıqlarında iştirak edən Ə.Ağaoğlu bu haqda belə deyirdi: "Qafqazda məsul şəxslərin və rəhbərlərin çoxu erməni terrorçularının qorxusundan işləri vicdansızcasına, ədalətsizcəsinə həll edirlər. Biz azərbaycanlılar daha bu vəziyyətə dözmək niyyətində deyilik və açıq bəyan edirik ki, işlər bu yolla davam etsə, Qafqazda terrorçu qruplaşmalar ağalığ etdikcə burada nə sülh bərpa olunacaq, nə də rahatlıq. Biz deyirik, əgər siz həqiqətən sülh istəyirsinizsə, onda başqa tədbirlərlə yanaşı terrora son qoymaq lazımdır" [10, s.84]. Ə.Ağaoğlu bu vəziyyətin yaranmasında ilk növbədə Rusiya hakimiyyətini tənqid edərək belə deyirdi: ".....Hal-hazırda qulluqçuların (rus məmurları) çoxu, bəlkə də hamısı boyunlarını terror dəstələrinin qarşısında əyib, ancaq onlara xoş gələn işlər tutub bu tərəfə zülm, cəfa etməkdədirlər. Biz müsəlmanlar bu halətə davam etməyəcəyik. Biz ancaq özümüz öz əlacımızı etməliyik. Bizim də gərək müsəlləh bir partiyamız olsun..." [1, s.14-15]. Ə.Ağaoğlunun belə cəsarətli çıxışları onun inanc qaynağı olan islam dinindən qaynaqlanırdı. İslam dini təkcə nəzəri ideyalardan ibarət olmayıb, həyatın hər sahəsinə - ictimai, siyasi, hərbi və s. məsələlərə öz münasibətini bildirən bir din olduğuna görə zülmə qarşı mübarizəni, zalımların başlatdığı saldırlara qarşı müsəlmanların özünümüdafiəsini və ədaləti

təmin etməsini əmr edir. Məsələn, “Quran”da belə deyilir: “(Ey möminlər), sizinlə vuruşanlarla siz də Allah yolunda vuruşun...” [17, əl-Bəqərə:190]. İslamı özünün həyat qanunu seçən, səmimi bir müsəlman olan Ağaoğlu da islamın bu prinsiplərinə sadıq qalaraq, müsəlmanların hər cəhətdən şüurlanmasına və hüquqlarının qorunmasına çalışırdı.

1905-ci ilə qədər daha çox söz adamı kimi tanınan Ə. Ağaoğlu zamanın dəyişdiyini, ermənilərin xəbis niyyətlərini artıq siyasi təşkilatlar və silahlı dəstələr vasitəsilə həyata keçirdiklərini görərək adekvat qərar qəbul etdi. Quldurlarla onların öz dilində danışmaq lazım idi. Xalqı təşkil etmək, siyasi qurumlar yaratmaq lazım idi. Bu məqsədlə Ə. Ağaoğlu və b. fəal iştirakı ilə 1906-cı ildə “Difai” partiyası yaradıldı. Sovet nəşrlərində “əksinqilabi millətçi partiya” adlanan bu təşkilat əslində həmin dövrdə Azərbaycanın milli varlığını qoruyan, imperiya və erməni zülmünə qarşı müqaviməti təşkil edən ilk siyasi təşkilat, ilk partiya idi. Özünü “Qafqaz Ümum-müsəlman Müdafiə Komitəsi” adlandıran “Difai”nin proqramında (İrşad qəzeti, 1906, 213-cü say; müəllifi: Ə. Ağaoğlu) xalqı fəlakətli vəziyyətdən qurtarmaq üçün iki yol təklif olunurdu: maariflənmək və qüvvətlənmək! Fəlakətin isə 3 əsas istiqaməti göstərilirdi: 1- erməni təcavüzü, 2- cəhalət və nadanlıq, 3- milli dəyərlərin tənəzzülü [1, s.15-16].

Bu cür bir təşkilatın yaradılması rus hökumətini narahat etməyə bilməzdi. Yelizavetpol qubernatorunun 19 avqust 1907-ci il tarixli raportu buna sübutdur. Raportda belə deyilirdi: “Güman edirəm ki, yaxın gələcəkdə bu partiya geniş inzibati, mənəvi və məhkəmə özünüidarəsi məsələləri ilə məşğul olacaq və çox güman ki, gələcəkdə Qafqazın və Zaqafqaziyanın müsəlman vilayətlərinin muxtariyyətini təbliğ etməyə başlayacaqdır” [10, s.96-97]. Çar Rusiyası DİN-in Polis departamentinin 1909-cu il arayışının III-V bölmələrində də “Difai” partiyası haqqında geniş məlumatlar əks olunmuşdur [14, s.15].

Ə. Ağaoğlunun cinayətkar rus-daşnak alyansına nifrəti ilə milli hisslərdən məhrum, yalnız öz faydasını güdən “müsəlman başbilənlərinə” qəzəbi eyni idi. O yazırdı ki, “müsəlmanlara rəhbərlik iddiasında olanların intriqa xəstəliyi, xalqdan uzaq düşməsi, faydabazlığı, yerlibazlığı kimi xəstəlikləri millətin məğlubiyyətinin əsas amilinə çevrilmişdir. Onlar maarifin qarşısına sədd çəkməklə, varlanmaq ehtirası ilə, ancaq özlərini qorumağı düşünməklə xalqı fəlakət önündə tək və əliyalın qoymuşlar. Onlar ölkədə tayfabazlıq, quldurçuluq əhvali-ruhiyyəsi yaratmışlar. Nəticədə başqa xalqlar inkişaf yoluna qədəm qoyduğu halda, Azərbaycan türkləri bir

tərəfdən ermənilər, digər tərəfdən öz quldurlarımız tərəfindən ikiqat təhlükə ilə təhdid edilirlər” [1, s.16].

Milli məsələlərdəki prinsipial mövqeyi ilə özünə çoxsaylı düşmənlər qazanan Ə. Ağaoğlunu hər vasitə ilə sıxışdırır, təqib edir, cəmiyyətdən və mətbuatdan uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. 1908-ci ildə onu hətta muzdlu qoçulara döydürmək üçün təşəbbüs göstərilmişdi [1, s.16]. Xalqına xidmət edən mütərəqqi bir ziyalı kimi o da hansısa bir yolla məhv edilməli idi. Sonralar Ağaoğlu belə yazırdı: “ ... İş o dərəcəyə çatmışdı ki, hətta ailəm də təhlükə altında idi. 1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuş, tanıdığım bəzi şəxslər hakimiyyətə gəlmişdi. Digər tərəfdən Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov məni həbs edib sürgünə göndərməyə əmr vermişdi. Bunu öyrənən kimi qaçmaq planı qurdum və İstanbula gəldim” [1, s.16-17]. Özünün İstanbula səfəri haqqındakı məlumatı redaktoru olduğu “Tərəqqi” qəzetinin redaksiyasına göndərdiyi 28 iyun 1909-cu il tarixli məktubu da təsdiq edir. Məktubda deyilirdi: “Bu gün İstanbula azim oldum. Səfərimin nə qədər çəkcəyini indidən təyin edə bilmərəm...” [1, s.17].

Təbii ki, milli mübarizənin vüsət aldığı, həqiqi qələm mücahidlərinə, ictimai xadimlərə daha çox ehtiyac duyulduğu bir zamanda Ə. Ağaoğlu kimi şəxsiyyətlərin Azərbaycandan uzaqlaşdırılması bu mübarizəyə ağır zərbə idi. Onun susdurduğu opponentləri bu məcburi mühacirətdən sonra xeyli fəallaşmışdılar. Belələrinə cavab verən Ü. Hacıbəyov “Tərəqqi” qəzetində yazırdı: “ Əcəba, Əhməd bəy nə iş görübdür ki, ondan camaata zərər gəlsin? Əhməd bəy o adamlardan deyilmi ki, camaatın ən müşkül və qorxulu bir halında, yəni erməni-müsəlman cəfiyəi-mənhəsəsində mərdü mərdanə kəskin bir qələmlə üzərimizə olan hücumları dəf edirdi...” [1, s.17].

Beləliklə, 1909-cu ildən Ə. Ağaoğlu İstanbul sakini olur, o, yeni vətəninə - Türkiyədə hər şeyə yenidən başlamalı olur.... Nəticə olaraq, deyə bilərik ki, bir müsəlman ziyalı olaraq Ə. Ağaoğlu yazdığı əsərləri və ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə öz dövründə mövcud olan bir çox ictimai-siyasi bəlalərin, problemlərin kökünü göstərmiş, cahil, ikiüzlü din xadimlərini, çar Rusiyasının ermənipərəst, anti-islam, anti-türk siyasətini ifşa etmiş, islam mədəniyyətinin qurtuluş yolu olduğunu ifadə etmişdir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, Ağaoğlunun bu ideyaları və tənqidləri aradan bir əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq hələ də öz aktuallığını qoruyur. Bu, həm də bir şəxsiyyət olan Ağaoğlunun diaqnozunun dəqiqliyini, həm də çox təəssüf ki, bir millət olaraq bizim yaşadığımız faciələrdən dərs almadığımızı göstərir. Ağaoğlunun mübarizə apardığı cahillik, xarici təcavüzkarlıq, ikiüzlülük, millətə, dinə ögey münasibət kimi problemlər hələ də öz həll yolunu gözləyir. Azərbaycanın isə Ağaoğlu kimi nəhəng şəxsiyyətlərə bu gün də ehtiyacı var.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Əhməd bəy. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Ağayev Əhməd bəy. “İran qadını”.
<http://vahdetedogru.wordpress.com/2011/02/20/iran-qadini/>
3. “Ahmet Ağaoğlu”.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-17729/h/ahmetaqaoqlu.pdf>
4. Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuatı tarixi: (1875-1920). Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
5. Azərbaycan Tarixi. 7 cildə, IV c., Bakı: 2000.
6. Yenə orada. V c., Bakı: Elm, 2001.
7. Əl-Bakuvi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfər. Kəşfül-həqayiq. 3 cildə, I cild, Tiflis: Kaspi mətbəəsi, 1322.
8. Yenə orada. II cild, Tiflis: Kaspi mətbəəsi, 1322.
9. Yenə orada. III cild, Tiflis: Kaspi mətbəəsi, 1322.
10. Əzizov Eldar. Difai. Bakı: 2009.
11. “Hadis-i şeriflərdə anne babaya iyilik”.
<http://www.ihya.org/kavram/kavramlar-ansiklopedisi/dt-389.html>
12. Qafqazda “erməni məsələsi”. 3 cildə, I cild, Bakı: Elm, 2010.
13. Yenə orada. II cild, Bakı: Elm, 2010.
14. Yenə orada. III cild, Bakı: Elm, 2010.
15. Kara İsmail. Türkiyə'də islamçılıq. İstanbul: Yeni Şafak, 1995.
16. Kur'an-ı Kerim və onun açıqlamalı meali. (Hazırlayanlar: Ali Özek, Hayreddin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağırıcı, İbrahim Kafı Dönmez, Sadreddin Gümüş), Suudi Arabistan Krallığı, Medine-i Münevverə: 1987.
17. Qur'ani-Kərim. (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov, Vasim Məmmədliyəv), Bakı: Azərənşr, 1991.
18. Lewis Bernard. Modern Türkiyə'nin doğuşu. (İngiliscədən tərcümə edən: Metin Kiratlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
19. Məhərrəmov Nizami; Babaşov Məmmədəli. Qafqaz müsəlmanlarının atası. “Ədəbiyyat” qəz., Bakı: 1991, 8 fevral.
20. Müttəfekun Aleyh hadisələr: Buhari və Müslim'in ittifaq etdiyi hadisələr. (Hazırlayan: Muhammed Fuad Abdülbaki Tertibi, tərcümə edən: Abdullah Feyzi Kocaer), Konya: Hüner, 2004.
21. Rahman Fazlur. İslam. (Türkcəyə tərcümə edənlər: Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), İstanbul: Selçuk yayınları, 1993.

22. Soysaldı H.Mehmet. Hz.Peygamberin evrensel mesajı Kur'an // Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 2, Elazığ: 2001.

23. Süleymanlı Mübariz. "Azərbaycanda gender probleminə dair ilk kulturoloji tədqiqat". <http://www.azadtribun.net/x19210.htm>

АХМЕД АГАОГЛУ И РЕЛИГИОЗНОЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Ахмед Агаоглу, ислам, просвещение, "Дифаи"

Творчество видного представителя азербайджанской интеллигенции Ахмеда Агаоглу, жившего в XIX - начале XX века, носило исламский характер и сыграло незаменимую роль в избавлении азербайджанцев от предрассудков и невежества и вступлении их в семью прогрессивных народов. В статье указаны мотивы исламского просвещения в творчестве А.Агаоглу, проанализированы его взгляды на общественные проблемы своего времени.

AHMET AGAOGLU AND RELIGIOUS ENLIGHTENMENT

SUMMARY

Key words: Ahmed Agaoglu, Islam, enlightenment, "Difai"

Creativity prominent representative of the Azerbaijani intelligentsia Ahmet Agaoglu, who lived in the XIX – early century, possessed the Islamic character, played an indispensable role for escaping Azerbaijanis from prejudice and ignorance and their entry into the family progressive peoples. The article listed the motives of Islamic education in the work of A.Agaoglu, analyzed his views on social issues of his time.

Çapa tövsiyə etdi: t.f.d. E.F.Əhmədova